

МАМЛЕКЕТТИК ТИЛ

ГОСУДАРСТВЕННЫЙ ЯЗЫК

*Ишекеев Н.,
п.и.д., профессор
Кыргызский Государственный Национальный
Университет им. Ж.Баласагына*

*Сураналиева К.
Кыргызский Государственный Национальный
Университет им. Ж.Баласагына*

Т. САТЫЛГАНОВДУН ЧЫГАРМАЛАРЫН ОКУТУУНУН МЕТОДОЛОГИЯЛЫК ЖАНА ДИДАКТИКАЛЫК ТАЛАПТАРЫ *(Т.Сатылгановдун 150 жылдыгына арналат)*

МЕТОДИЧЕСКИЕ И ДИДАКТИЧЕСКИЕ ТРЕБОВАНИЯ К ОБУЧЕНИЮ ПРОИЗВЕДЕНИЙ Т. САТЫЛГАНОВА *(150-летию Т. Сатылганова посвящается)*

Түйүндүү түшүнүктөр: тарбиялык маани, дидактикалык талаптар, нормативдик документтердин, окутуу теориясы, теориялык ойлору, көркөм-эстетикалык нарк.

Ключевые слова: воспитательное значение, дидактические требования, нормативные документы, теория обучения, теоретические мысли, художественно-эстетическая ценность.

Азыркы ааламдашуу мезгилде кылымга аты очпогон токмо акыны Токтогулдун тарбиялык мааниси зор чыгармаларын окутууда дагы мектепте мугалимдер оң таасир үлгүсү (идеал түзүү) ыкмасын колдонуп тарбиялоо процессинде ар бир акындын өмүрү — үлгү, өрнөк экендигин окуучуларга түшүндүрүүгө милдеттүү деп ойлойм.

Дидактиканын негиздөөчүсү Я.А. Коменскийдин (1592-1670) «Великая дидактика» (1667) деген эмгегинде жана анын окуусун улантуучулар И.К. Песталоццинин, К.Д. Ушинскийдин окууларында иштелип чыккан жоболор азыркы окутуу теориясынын да негизин түзүп, ал негизге таянып Т.Сатылгановдун өмүрүн жана чыгармаларын окутуунун максат-милдеттерин аныктайт; ал темаларды окутуу процессинин мыйзам ченемдерин табат; кайсыл факт-материалдарды окутуу керектигин жана аны кандайча үйрөткөндө майнаптуу болорун изилдеп чыгат. Мында окуучулардын курак өзгөчөлүктөрү, алардын төкмө акындын чыгармаларын кабыл алууга даярдагы, сабак процессинде окуучу жана мугалим мамилесинин ар түрдүү кырдаалдары эске алынат. Бул жагынан методологиялык илимий база катары Л.С. Выготский, А.Н. Леонтьев, С.Л. Рубинштейн ж.б. психологдордун эмгектери чоң мааниге ээ.

Бул багытта кыргыз философ-эстетиги Азиз Салиев да төкмөчүлүк өнөрү, төкмөлөрдүн психологиясы, ой жүгүртүүсү, кыргыз инсанын ырга мамилеси, ырдын эстетикасы боюнча бир катар эмгектерди жазып кеткендигин жана алар Токтогулдун чыгармаларын окутуу боюнча илимий изилдөөчүлөр жана ошол чыгармаларды мектепте окуткан мугалимдердин колдонуусу үчүн зарыл экендигин белгилеп кетebиз.

XX кылымдын экинчи жарымындагы советтик дидактик аалымдар И.Я. Лернер, М.И. Махмутов, Г.К. Селевко, Ю.К. Бабанский, И.Б. Бекбоев, М.И. Махмудо, В.П. Беспалко, В.К. Дьяченко ж.б. мектепте окутуу процессинин мазмуну, принциптери, методдору, мугалим – окуучу мамилесинин ар түрдүү жагдайлары боюнча теориялык ойлорун негиздешсе, педагогика боюнча жогорку окуу жайларынын студенттери үчүн окуу китептеринде көркөм адабияттын эстетикалык, экологиялык, адептик, акыл-эстик, патриоттук тарбиялоого кошкон салымы тууралуу пикирлерин билдиришет.

Т. Сатылгановдун өмүрү жана чыгармачылыгын окутуу – бул акын тууралуу тарыхый, адабий маалыматтардын системасынан, акын тууралуу адабиятчылардын, тарыхчылардын, коом таануучулардын ойлорунан, окурмандардын пикирлеринен жана көркөм тексттерди талдоолордон турат. Андыктан ал сабактардын уюштурулушуна методологиялык жана дидактикалык жактан төмөнкүдөй талаптар коюлат:

1. Кыргыз адабияты боюнча нормативдик документтердин (стандарт, окуу программасы, окуу китептери) милдеттүү түрдө аткарылышы.

2. Окулуп жаткан материалдын көркөм-эстетикалык нарк-кунунун туура ачылышы.

3. Материалдын таанытуучулук жана тарбия берүүчүлүк функциясынын даана көрүнүшү.

4. Үйрөнүлүп жаткан өмүр баяндан жана чыгармадан соң окуучулардын адабий, этномаданий компетенттүүлүктөрүнүн жогорулашы.

5. Темага тандалган материалдын окуучулардын кабыл алуусуна ылайык келиши.

6. Сунуш кылынган чыгарманы талдоо менен адабий билимдердин өздөштүрүлүшүнүн мыйзам-ченемдүүлүгүнүн сакталышы, мурда алган билимдерди улантуучулугу, теориялык түшүнүктөрдү практикада бекемдөөсү, окуучулардын үйрөнүүсүндөгү илимийлүүлүк, жеткиликтүүлүк, алдын ала сабакты жеткирүүнүн пландуулугу.

7. Чыгарманын формасы менен мазмунун бирдикте талдоо.

8. Акындын жашаган доорун анын чыгармаларынан бөлүп албоо.

9. Чыгарманын автору тууралуу башка ар түрдүү пикирлерди кеңири колдонуу.

10. Интерактивдүү окутууну тар алкакта түшүнбөө ж.б.

Т. Сатылгановдун өмүр баянын жана чыгармаларын окутууда *кыргыз адабиятын окутуу илиминин* бир катар эмгектери, атап айтканда, Б. Алымовдун, С. Байгазиевдин, К. Иманалиевдин, И.Ч. Исаиновдун, Н.И. Ишекеевдин, А. Муратовдун, С. Рысбаевдин, Б. Исаковдун китептери бизге илимий-теориялык жана практикалык жактан таяныч болуп берет.

Өзгөчө элдик акындардын чыгармаларын окутуу боюнча А. Турдугуловдун кандидаттык диссертациясы жана монографиясы методикалык жактан мугалимдер үчүн зарыл эмгектердин катарында турат. Изилдөөчү төкмө ырчылар менен жазгыч акындардын чыгармачылыгын окуп-үйрөнүүнүн учур талабы менен үндөштүгүн далилдүү мисалдар, фактылар менен аргументтештирип, Байымбеттин, Жеңижоктун, Барпынын айтыштарын жана ырларын окутуунун методикалык жолдорун сунуштайт, ал пикирлер кандайдыр бир даражада Т. Сатылгановдун өмүрү жана чыгармачылыгын окутууда жана бул багыттагы илимий изилдөөлөрдө да үлгү-өрнөк болот.

Дагы бир сонку жылдардагы маанилүү илимий-методикалык изилдөөлөр лирикалык ырларды окутуу боюнча С. Момуналиевдин кандидаттык, докторлук диссертациялары, эмгектери да Т. Сатылгановдун чыгармаларын үйрөтүүдө мугалимге жол көрсөтүп берет.

С. Момуналиев улуу акындарды ар дайым ырдын ички гармониясы кызыктырып келгендигин, алардын ырлары – мазмун менен форманын гармоникалуу айкашынын классикалык үлгүсү экендигин айтып, адабият мугалими аны талдоо учурунда акындын поэзиясынын мына ушул ички кооздугун, шайкештигин ачып берүү керектигин

белгилеп, азыркы практикада талдоонун төмөнкүдөй формаларын ишке ашыргандыгын көрсөтөт:

а) көркөм текстти окууга өбөлгө түзүүчү мугалимдин комментарийлоосу формасында;

б) белгилүү бир көрүнүшкө байланыштуу аңгемелешүү формасында;

в) чыгарманын структурасын майда-чүйдөсүнө чейин же структуранын кайсыл бир элементтерине басым жасоо түрүндө.

Андан ары ал жогорку класстарда лирикалык ырларды талдоодо адабият таануунун төмөнкүдөй принциптерин жетекчиликке алууну белгилейт:

1) акындын чыгармачылык индивидуалдуулугун;

2) ырдын жаралыш шарт-себебин түшүнүүнү;

3) ырдын тематикалык жана жанрдык өзгөчөлүгүн;

4) ырдагы сюжет жана анын өнүгүшүн;

5) ырдын акындын өзүнүн өмүрү, чыгармачылыгы жана доор менен болгон карым-катышын;

6) ырдагы традиция жана жаңычылыкты;

7) ырдын тилин;

8) ырдын таалим-тарбиялык маанисин».

Т. Сатылгановдун өмүр баянын жана чыгармачылыгын окутууда жогорудагыдай принциптерге таянып биз да эмгегибизде акындын ырларынын мазмунун гана ачып бербей, аны композициялык, стилистикалык, системдүү-структуралык жана полифониялык жактан талдоолорду жүргүзүү керектигин белгиледик. Т. Сатылгановдун өмүр жана чыгармачылыгын окуп үйрөнүү үчүн акындын ырларынын тарбиялык, таалим берүүчүлүк аспектин изилдеген *этнопедагогикалык мазмундагы эмгектер* методологиялык негиз катары каралууга тийиш. «Кыргыз Республикасынын жарандарын, жаш муундарын рухий-адептик, патриоттук жактан тарбиялоо концепциясында» элдик ырчылардын чыгармаларынын идеялары азыркы мекенчил, гуманист атуул-гражданиндин моделин реалдуулукка айландырууда чоң мааниге ээ экендиги айтылат. Акындын чыгармаларынын педагогикалык идеяларын ачып көрсөткөн Н. Имаеванын эмгектерине тышкары кыргыз акындарынын таалим-тарбиялык ойлору А. Калдыбаеванын кандидаттык жана докторлук диссертацияларында, китептеринде ар тараптуу изилденген. Ал кыргыз акындары Барпынын, Жеңижоктун, Калыктын ырларындагы, өзгөчө санат-насыят, термелериндеги педагогикалык идеяларды изилдеп чыгып, аларды азыркы окутуу-тарбиялоо процессинде пайдалануунун технологияларын көрсөтүп бергендиги менен баалуу. 40-жылдарда Т. Байжиев менен З. Бектеновдун мектептер үчүн «Кыргыз адабия-

ты», М. Богданованын «Киргизская литература», М. Богданова, Ө. Жакишов, К. Рахматуллиндин «Кыргыз адабиятынын очерки», Т. Саманчиндин «Кылыч – жазгыч акын» деген китептери чыгып, аларда эл акындарынын чыгармалары адабий аспектиден талдоого алынуу менен булардагы педагогикалык идеялар көрсөтүлгөн. 50-жылдарда М. Богданованын Токтогул Сатылгановдун чыгармачылык жолу тууралуу Москвадан китеби чыкса, Барпы Алыкулов, Тоголок Молдо, Токтогул жөнүндө Жаки Таштемировдун изилдөөлөрү Кыргыз ССР илимдер академиясынан жарык көрдү, 60-жылдарды С. Байкожоевдин «Эл ырчысы – Калык», «Осмонкул Бөлөбалаев», «Алымкул Үсөнбаев» деген китептери жарыяланды.

Советтик мезгилдин жалпы духуна ылайык бул эмгектерде акындардын ырларын адабият таануу багытынан талдоо, аларды демократ кылып көрсөтүү башкы планга чыгып, элдик педагогикасы арткы орунга сүрүлүп калган», - деп айтат. Демек, окумуштуунун ою боюнча азыркы изилдөөлөр эл акындарынын чыгармаларынын этнопедагогикалык идеяларын таап чыгып, аларды көрсөтүп берип, ошолорду колдонуунун мүмкүнчүлүктөрүн ачып бериши керек экен. Ошондуктан «Соңку жылдардагы коомдук аң-сезимдин өсүү процессинде чоң өзгөрүүлөр болуп, натыйжада элдик акындардын чыгармаларындагы жалпы адамзатка таандык баалуулуктарды жаштарды тарбиялоодо колдонуу – жемиштүү жана пайдалуу иш экендиги талашсыз экендиги жалпыбызга маалым болду, себеби алардын чыгармалары аркылуу кыргыз жаштары адептүүлүккө кандайча тарбияланып келгенине токтолуп, азыркы күндө да ал идеялардын маанилүү экендигин конкреттүү материалдар менен көрсөтүүгө болот.

Элдик акындырдын чыгармачылыгында өз Мекенин, элин сүйүү, патриоттуулук идеясы бардык адамдарга, айрыкча кедей-кембагалдарга жардам берүү, аларды колдоо идеясы, эмгекти, эмгек адамдарын урматтоо, элдердин ортосундагы достукту бекемдөө орун алган, ал эми атеисттик көз караш жөнүндөгү идеялары ар кандай диний агымдар ар тараптан басып кирип келе жатканда айрыкча азыркы күндө абдан эле актуалдуу.

Ар бир акындын чыгармаларындагы айтылган идеяны окуучуларга жеткирүү үчүн аны талдап окутуу зарыл, биографиялык маалыматтар менен байланыштырып окутуу керек, ар бир акын адептүүлүк жагынан өздөрү үлгү болот эмеспи. Барпы акындын ырларынан көрүнгөн анын принциптүүлүгүн баары урматташкан, Калыктын адамгерчиликтүү, таза жүрүш-турушу менен айлана-чөйрөсүндөгү кишилерге үлгү болгондугун

даана чагылдырып Алымкул Үсөнбаев минтип айткан экен: «Кедейден чыккан ырчы эле, кеби да өткүр курч эле, барган жерде баа берип, бардык эл кадыр кылчу элек».

Демек, мектепте мугалимдер оң таасир үлгүсү (идеал түзүү) ыкмасын колдонуп тарбиялоо процессинде ар бир акындын өмүрү — үлгү, өрнөк экендигин окуучуларга түшүндүрүүгө милдеттүү.

Француз гуманисти, улуу педагог Жан Жак Руссонун айтуусу боюнча адамды эркиндигинен ажыраткан эки нерсе бар, бул — байлык жана бийлик. Адилетсиз жашоодо жатып ичерлер карапайым элдин эмгегин тебелеп тепсеп, адамдын ишеничин жок кылган. Ал эми элдик акындар ошол адилетсиз турмушка каршы чыгып, элдин кызыкчылыгын ырдашкан, эл болсо алардын нускалуу сөздөрүн угуп, адамгерчилик үчүн, адамды коргоо үчүн көп ой жүгүртүшкөн: «Жаркырап бизге таң атар, жамандар бизден адашар, карышкыр түшөр капканга, душмандар түшөр ордуна», - деп Барпы ырдаган.

Элдик акындардын чыгармачылыгында балдар темасы, адептүүлүккө тарбиялоо идеясы чоң мааниге ээ. Токтогулдун «Балалык» деген поэмасы, Жеңижоктун «Санат», «Накыл кеп», «Үлгү ырлар», «Жакшы уул, жаман уул», «Үй-бүлө», «Насыят», «Айтамын санат тобуна», Тоголок Молдонун тамсилдери, өспүрүмдөргө арнап жазган ырлары, «Үркөр, үркөр топ жылдыз», «Турумтай», «Торпогум», «Телибай тентек», «Кемчонтой», Калык Акыевдин «Өлбөс баатыр», «Акылман ата», «Ач карышкыр», «Насыят», «Баскан жол» чыгармасы буларга толук далил боло алат, ал эми Осмонкулдун «Оку, жаштар» деген ырында жаштарды билим алуу, өнөргө үйрөтүү идеялары чагылдырылат: «Оку, балдар, бекер карап турбагын, окуундан эч бир көңүл бурбагын, эринбестен билим алсаң жаш балдар, элин көрөр эркин күндүн жыргалын», - деген саптар азыркы жаштарга да жол көрсөтүп турат. Ушул эле идеяны Жеңижоктон табууга болот: «Адал эмгек - динибиз, ата-баба — пирибиз, көпчүлүктөн адашсак, кандай болот күнүбүз, эсакылдан адашпай, элдин салтын билиңиз».

Жакшы адам, жаман адам кандай болуш керек деген идея бардык акындардын чыгармаларында орун алган. «Жакшынын сөзү корс болбойт, жамандын сөзү жоош болбойт, калемпир ачуу, бал болбойт, жакшынын пейли тар болбойт», - деп Барпы айтса, «Жанынды сүрө, жигиттер, жакшы тилек, максатка, жаман болсо жолдошун, жете албайсың жакшы атка», - деген саптар Жеңижоктун ырларынан орун алган.

Бул саптарда адептүүлүккө тарбиялоо жөнүндөгү асыл ой жатат. Жакшы адам бардык кишилерге бирдей мамиле жасаш керек. Ичи тарлык,

көрө албастык акындардын ою боюнча адеп-сиздик катары эсептелет, жаштар ушундай начар сапаттардан оолак болушу керек.

Адабияттар:

1. Ушинский К.Д. Избранные педагогические произведения [Текст] / К.Д. Ушинский. – М.: 1968. – 557 с.
2. Леонтьев А.Н. Избранные психологические сочинения в 2-х т., Т. 2. [Текст] / А.Н. Леонтьев. М.: Педагогика, 1983
3. Рубинштейн С.Л. Проблемы общей психологии [Текст] / С.Л.Рубинштейн. – М.: Педагогика, 1973. – 423 б.
4. Леонтьев А.Н. Проблемы развития психики [Текст] / А.Н. Леонтьев. – М.: 1972. – 292 с.
5. Песталоцци И.Г. Избранные педагогические сочинения [Текст] / И.Г.Песталоцци – М.: 1981. – т. 2. 416 с.
6. Лернер И.Я. Дидактическая система методов обучения [Текст] / И.Я.Лернер. – М.: Знание, серия «Педагогика и психология», 1976. - №3.
7. Селевко Г.К. Современные образовательные технологии: Учебное пособие [Текст] / Г.К. Селевко. – М.: Народное образование, 1998. – 256 с.
8. Бекбоев И.Б. Инсанга багыттап окутуу технологиясынын териялык жана практикалык маселелери [Текст] / И.Б. Бекбоев. – Б.: Педагогика века, 2004. – 384 б.
9. Педагогика [Текст]: педагогические теории, системы, технологии / Учебник. Под ред. С.А. Смирнова. – М.: Академия, 1999. – 512 с.
10. Педагогика [Текст]: Учебное пособие для студентов пед. институтов / Под ред. Ю.К. Бабанского. –М.: Просвещение, 1983. – 608 с.
11. Педагогикалык изденүү [Текст] / Түз.: И.Н. Баженова. Которгондор И. Бекбоев ж.б. – Ф.: Педагогика, 1989. – 608 б.
12. Харламов И.Ф. Педагогика [Текст] / И.Ф. Харламов. – Минск, 1991. – 560 с.
13. Алымов Б. Кыргыз совет адабиятын окутуунун методикасы. Жогорку окуу жайларынын студенттери үчүн окуу китеби [Текст] / Б. Алымов. – Ф.: «Мектеп», 1981. – 219 б.
14. Калдыбаева А. Эл акындарынын чыгармачылыгындагы этнопедагогикалык идеялар [Текст] / А. Калдыбаева. – Б.: 2005. – 344 б.
15. Момуналиев С. V – VIII класстарда лирикалык чыгармаларды окутуунун теориялык жана практикалык негиздери [Текст]: пед. илим. канд. дис... автореф. 13.00.02 / С. Момуналиев. – Б.: 1995. – 17 б.
16. Момуналиев С. Кыргыз орто мектептеринде лирикалык чыгармаларды окутуунун педагогикалык-методикалык негиздери [Текст]: пед. илим. док. деген окумуш. Даражаны из. үчүн жазыл дисс. Авторефераты. 13.00.01; 13.00.02 / С. Момуналиев. – Б.: 2011. – 34 б.